

**МЕРКОТАН
Катерина,
МЕРКОТАН
Kateryna,**

кандидат політичних наук, незалежний дослідник, м. Борне Суліново, Республіка Польща.

***Анотація:** Статтю присвячено проблемам влади та демократії в сучасній Україні. Аналізується досвід застосування різних архетипів у створенні передвиборчого іміджу Президента України. Розглядається архетип героя як ефективна модель впливу на масову свідомість. Підкреслюється нагальна потреба формування в Україні справжньої влади та демократії.*

***Ключові слова:** архетип, влада, архетип героя, демократія в Україні.*

УДК 321.7

Катерина МЕРКОТАН

АРХЕТИПИ ВЛАДИ І СУЧАСНА ДЕМОКРАТІЯ

Постановка проблеми. Події, що відбуваються в Україні починаючи з листопада минулого року, змушують вкотре переосмислювати засади державності, політичного режиму, значення влади і громадянського суспільства.

Ситуація є настільки загостреною, що просто важко теоретично розмірковувати про майбутнє нашої держави та її територіальну цілісність. Натомість конче необхідно проаналізувати те, що сталося, і спробувати окреслити подальші кроки виходу України з кризи та налагодження нормального (стабільного) життя.

За нинішніх обставин Українська держава має відповісти як на внутрішні, так і на зовнішні виклики часу. Відповідь повинна бути однозначною, бо різні вагання, невизначеність або ж багатозначність сприятимуть руйнуванню державності аж до втрати незалежності.

На жаль, такий невтішний сценарій не безпідставний. Останні події свідчать про те, що випробування незалежності лише починаються, причому в екстремальних умовах. Євромайдан і загибель понад 100 мирних осіб («Небесна сотня»); ганебна втеча колишнього Президента України В. Януковича; спочатку окупація, а згодом анексія Криму Російською Федерацією; масові заворушення в Донецьку, Харкові, Луганську та інших містах східної України – все це свідчить про слабкість незалежної Української держави, про крихкість української демократії або, як влучно зазначив французький політолог Ж. Бешлер, про «дефіцит демократії» [1]. Зазвичай такий дефіцит виникає на тлі суперечності між ідеалом демократії та його втіленням у життя.

Сьогодні вже не виникає сумнівів з приводу того, що вищезазначена суперечність на українських теренах потребує свого нагального вирішення. Ідеали демократії безжалісно знищено, розстріляно на Майдані. Суворобуденність змушує переглянути так звані демократичні цінності та якнайшвидше вибудувати нову світоглядну (ціннісну) концепцію демократичного суспільства в Україні. Складність полягає в тому, щоб створити дієву демократію, а не формальну. Останню маємо від 1996 року, тобто від ухвалення Конституції України часів незалежності. Втім, реальність виявилася далекою від конституційних норм. І не тому, що Конституція України є недосконалою, радше через її невиконання.

Задекларовані демократичні цінності – це лише можливість демократії, а не сама демократія. Свого часу В. Вільсон (президент США 1913–1921 рр.) метафорично зауважив: «Якщо мужик може стати королем, не думай, що в королівстві вже демократія». У такий спосіб лауреат Нобелівської премії миру прагнув підкреслити важливість формування демократичних традицій, культури демократичного управління, зрештою демократичних цінностей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Для України проблема демократії була і залишається досить актуальною, так само як і демократичні моделі політичної поведінки, політичної участі, політичної культури. Більш того, державна влада (як елемент демократії) не є механічною сукупністю народних обранців, інституцій та процедур державного управління. Без ціннісної складової, без політичних традицій демократія залишається теоретичною конструкцією, далекою від політичної реальності.

Саме тому в сучасному політичному дискурсі з'являються численні моделі демократії (ліберальна, консенсусна, partecipативна, плюралістична, консолідована, інформаційна, електронна, імітаційна тощо). Усі вони вказують на ті чи інші труднощі у розвитку демократичних процесів. Про це свідчать дослідження зарубіжних і вітчизняних науковців (Р. Даль, Р. Далтон, Дж. Сарторі, Ф. Шміттер, Т. Карозерс, К. Джанда, А. Лейпхарт, Л. Даймонд, М. Паренті, П. Лемьє, А. Ковлер, Л. Сморгунов, М. Ільїн, Ф. Рудич, М. Головатий, С. Телешун, Е. Афонін, В. Бортніков, Н. Латигіна, О. Фісун та ін.).

З методологічної точки зору кожна з вищезазначених моделей розкриває окремі ознаки та особливості демократичного розвитку і не може слугувати для пояснення демократії як цілісного явища. Тому виникає проблема теоретичного інструментарію для дослідження демократії як політологічної категорії. Скажімо, важко аналізувати так звану «гібридну демократію» (якою, власне, є Україна), використовуючи лише ознаки, притаманні демократії. У такий спосіб поза увагою залишаються недемократичні (авторитарні) процеси. Зокрема, використання адміністративного ресурсу на виборах, корупція в органах влади, недотримання прав і свобод громадян є ознакою радше гібридності, ніж демократичності політичного режиму.

Натомість демократія покликана створювати умови для розвитку свободи і конкуренції в усіх сферах та для всіх учасників суспільного життя. Досягнення цієї мети залежить від внутрішніх і зовнішніх обставин розвитку політичних процесів, політичних сил, особливостей політичної поведінки, політичного досвіду, політичної конкуренції тощо.

Метою статті є розкриття проблем влади та демократії в сучасній Україні на підставі аналізу передвиборчих іміджів кандидатів у Президенти України 2014 р.

Виклад основного матеріалу. Останнім часом демократична практика демонструє надмірну вимогливість до дотримання політичних процедур, тим самим дещо зменшуючи значення політичної мотивації. Це не завжди дозволяє належним чином спрогнозувати напрямок розвитку демократичних процесів. За влучним висловом американського політолога А. Пшеворського, така демократія окреслюється як «визначеність процедур за невизначеності кінцевих результатів» [2].

Слід зазначити, що рівень «невизначеності» української демократії є досить високим, а отже досить небезпечним для подальшого її розвитку. Як ніколи актуальною є проблема суспільного договору та переведення у правове поле (інституціоналізація) процедур щодо врегулювання конфліктів і забезпечення відносної стабільності політичної системи. Однак, урахувавши право всіх громадян на участь в ухваленні державних рішень, їх наслідки (результати виборів, засоби впливу влади на громадськість і громадськості на владу тощо) часом є непередбачуваними.

Таким чином, в умовах демократії конкуренція є обмеженою, а визначеність політичних процедур поєднується з невизначеністю результатів. У невизначеності результатів криється основна функціональна слабкість демократії – відсутність дієвих механізмів, що запобігають приходу до влади авторитарних і тоталітарних угруповань. Водночас зменшити ризики поширення авторитаризму видається можливим через дотримання демократичних процедур всіма учасниками політичного процесу.

Зрозуміло, що це така собі декларація на всі часи. Втім, країни з тривалою історією демократичних традицій (США, західноєвропейські країни) демонструють зразки дієвої демократії. Йдеться, насамперед, про ефективні засоби взаємодії влади і громадянського суспільства, що уможлиблює зменшення ризиків невизначеності демократії.

Останнім часом популярними стали дослідження щодо визначення демократичних рейтингів, індексів демократії тощо. Зважаючи на повторюваність таких досліджень і на авторитетність дослідницьких організацій, вироблені критерії демократичності можуть слугувати суттєвим підґрунтям для визначення рівня демократії та виявлення проблем демократичного розвитку.

Зокрема, компанія «The Economist Intelligence Unit» (аналітичний підрозділ британського журналу «Economist») досліджує індекс демократії, використовуючи п'ять критеріїв демократизації, а саме рівень електоральних процесів і плюралізму, функціонування урядів, політичної участі, політичної культури та дотримання громадянських свобод [3]. Таке поєднання сутнісних ознак демократії дозволяє виявити рівень готовності громадянського суспільства та держави до демократичних перетворень, їх індивідуального та колективного сприйняття. Більш того, стає зрозумілою взаємозалежність політичних, економічних, правових та інших процесів, що уможливило створення якісних прогностичних моделей розвитку демократії [4, с. 120].

Відома міжнародна неурядова організація «Дім свободи» (Freedom House – FH) досліджує демократію за сімома критеріями: електоральний процес, громадянське суспільство, незалежні ЗМІ, демократичний уряд, демократична місцева влада, незалежне правосуддя, рівень корупції. Згідно з вищезазначеними критеріями FH рівень демократії в Україні 2012 року склав 4,86 за семибальною шкалою (1 – найвищий рівень, 7 – найнижчий рівень демократії) [5]. За результатами дослідження «Freedom in the World» [6] ситуація в Україні 2013 року зі зрозумілих причин виглядає досить песимістично. По-перше, Україна визначається як частково вільна держава; по-друге, показники рівня демократії знижуються (політичні права – 4, громадянські свободи – 3); по-третє, відзначається тенденція негативних змін; по-четверте, Україна оцінюється міжнародними експертами лише як електоральна демократія.

Видається, що Україна все ще на порозі демократичних змін. Власне «двері» демократії давно відчинено, от тільки Україна почувається за ними не досить впевнено. Та й сама демократія по-українськи – це лише бодрирівський симулякр, імітація форми, позбавленої змісту.

На початку 1990-х рр. майбутнє України виглядало досить оптимістично. Україна мала реальні шанси створити нову, насправді демократичну державу. Натомість отримала демократичний симулякр. Маємо формальні ознаки демократичності, що, на жаль, не перетворилися на атрибути демократії. Парламент, виборча система, багатопартійність, інститут громадянського суспільства – все це існує понад 20 років, а демократія, як і раніше, залишається у зародковому стані. Більш того, нинішня, навіть формальна демократія під великою загрозою.

Отже, тривалість демократичного симулякра є обмеженою. Яскравим доказом цього стали трагічні події в різних регіонах України внаслідок загострення суперечностей між владою і громадянським суспільством. У результаті країна залишилася на деякий час без влади і стала мішенню для зовнішніх загарбників.

Чому ж влада, а саме Президент України Віктор Янукович, виявилися теж симулякром? Важливо зрозуміти, що спровокувало таку поведінку глави держави. Чи це окремий випадок, чи симптом незрілого демократичного правління?

Власне відповідь на ці питання не лежить на поверхні. Її варто шукати в глибинних пластах людської психіки на рівні колективного несвідомого. Саме там можна знайти прообрази сучасної влади, наділеної сакральними рисами. Йдеться про так звані архетипи влади, які дозволять зрозуміти поведінку діючих українських політиків.

Архетипи, або «первинні моделі» (К. Юнг) спонукають людей до певного сприйняття і переживання певних подій. Насамперед це сприятливі фактори, під впливом яких люди реалізують універсальні моделі в своїй власній поведінці. Уродженою є лише тенденція реагувати емоційно на конкретні ситуації, скажімо, на народження чи смерть, на зраду, любов чи ненависть тощо. У кожному разі архетипна поведінка завжди означається емоційно (позитивно чи негативно). Натомість рівень емоційного переживання виштовхує колективне несвідоме з надр людського досвіду і актуалізує його в свідомості окремої особистості.

У сучасному політичному просторі використання архетипів стало досить поширеним явищем. На сьогодні деякі сфери політичного життя, а саме політичний консал-

тинг, політичний маркетинг, політичний брендинг, вже важко уявити без так званого «архетипного» інструментарію, адже для конструювання політичної реальності архетип як символічна форма буття є найпереконливішим засобом впливу на суспільну свідомість. У разі вмілого поєднання з вдало створеним політичним міфом архетипи вмонтовуються у сучасну політику і стають дієвим аргументом, зокрема у формуванні іміджу політичного лідера. Найбільшої ваги архетип як політична технологія набуває під час виборчих кампаній, особливо президентських.

Насамперед кандидати у президенти, а потім і вибраний президент охоче використовують архетип Героя, наповнюючи його позитивним змістом. Власне героїзм – це людська якість, що мотивує політичних лідерів і владу в цілому. Герой є архетипним образом, який сприймається як своєрідна форма персоніфікації сакрального світу. Архетип Героя, втілений у політичному міфі, стає ідеальним образом світу політики. Теоретичне підтвердження вищезазначеного знаходимо в працях М. Вінока, М. Озуф, А. Труайя, Д. Бурстина, Б. Майрофа та ін.

На підставі описаних К. Юнгом архетипів (аніма, анімус, персона, тінь, мудрець, самість та ін.) можна виокремити архетипи української влади як певні символи українського політикуму. Не останню роль у цьому процесі відіграють особистості народних депутатів та президентів незалежної України. Усі вони охоче, свідомо чи несвідомо, використовували, зокрема, архетип Героя для створення нової моделі українського буття. Власне схема героїчного міфу виступає певною матрицею політичного дискурсу так званої «оновленої» України.

Загалом героїзм як модель колективного несвідомого набуває особливого значення на перехідних етапах розвитку країни. Зважаючи на тривалий перехідний період до незалежності (що не закінчився), в Україні набувають популярності політичні міфи, головними персонажами яких стають герої різного ґатунку: спасителі, творці, месії та ін. Кожен з них є уособленням символічного світу політики, здебільшого відірваного від реального життя. Однак за допомогою певних міфологем політик (або політтехнолог) вибудовує алгоритм політичної поведінки за зразком дії богів і героїв, а саме відтворення героїчного архетипу легітимізує діяльність того чи іншого політика. Отже, підтверджується концепція видатного дослідника міфів М. Еліаде про ритуальність людської діяльності. Політика є яскравим прикладом ритуальності, принесення себе в жертву заради майбутнього. Щоправда, жертвами здебільшого стають пересічні громадяни...

Кожний Президент України, починаючи з Л. Кравчука і закінчуючи В. Януковичем, намагався стати «пророком» у своїй державі, великим реформатором, власне Героем. Про це свідчать масштабність і пафосність їхніх передвиборчих програм. Нині, аналізуючи зазначені документи¹, не виникає сумнівів щодо їх перебільшеності, а отже невідповідності реальності задекларованим обіцянкам. При цьому ті ж самі обіцянки повторювалися від виборів до виборів, а у міжвиборчий період президенти чомусь про них забували.

1991 року Л. Кравчук уперше пообіцяв громадянам України створити міцну економічну державу, «ефективну систему працевлаштування, непрацевдатним – соціальний захист і допомогу з боку держави», відродити українське село, інтегруватися в європейський і світовий економічний простір тощо.

Л. Кучма продовжував обіцяти краще життя в Україні протягом двох наступних президентських каденцій (1994–2004 рр.). Як не дивно, але кучмівські обіцянки не дуже відрізнялися від кравчуківських. Зокрема, передвиборча програма 1999 року містить уже знайомі розділи: «За ефективну владу», «Збудуємо соціально відповідальну державу», «До економіки добробуту», «У злагоді зі світом». Знову читаємо про «надійні гарантії для тих, хто працює», про «адресну допомогу для соціально незахищених», про нові можливості для українського села.

¹Передвиборчі програми взято з офіційного веб-серверу Центральної виборчої комісії – www.cvk.gov.ua

Щоправда, в останньому розділі програми Л. Кучми з'являється теза про «стратегічне партнерство з Росією». Однак навряд чи можна встановити прямий причинно-наслідковий зв'язок між програмовим положенням другого Президента України та теперішньою окупацією Росії українських територій.

Але так званий «героїзм» (читай – маніпулювання суспільною свідомістю) першого і другого Президента України – це лише «розминка» у порівнянні з діяльністю В. Ющенка і В. Януковича. Їх дорогу до влади прокладено за допомогою не лише архетипу Героя, але і Трікстера та «архетипів трансформації». Це означає, що використовуються більш витончені засоби маніпулювання виборцями, але незмінною залишається мета – здобути владу. Укотре читаємо про створення нових робочих місць (В. Ющенко обіцяв їх аж п'ять мільйонів), про сильну економіку (у В. Януковича вона окреслюється як дієва інвестиційно-інноваційна модель розвитку), про забезпечення пріоритетного фінансування соціальних програм (В. Ющенко) та запровадження європейських стандартів соціального захисту (В. Янукович), про владу, яка працюватиме для людей, про розширення права і зміцнення фінансової бази для ефективного самоврядування (В. Ющенко) і про розширення повноважень місцевих рад, максимальне усунення бюрократичного апарату від вирішення питань розвитку територіальних громад (В. Янукович).

І вже просто обов'язок кожного наступного президента – кілька тез про українське село. Обіцянки В. Ющенка торкалися продажу землі для тих, хто на ній працює, кардинального підвищення рівня доходів селян, гарантування справедливих закупівельних цін на сільгосппродукцію, відновлення роботи шкіл, клубів, фельдшерсько-акушерських пунктів у кожному селі тощо. У свою чергу, В. Янукович обіцяв зреалізувати національну програму відродження українського села з юридичною гарантією захисту земельних паїв, із своєчасною виплатою державних дотацій вітчизняним сільгоспвиробникам і компенсацією відсотків за кредитами інвесторам сільгосппроектів тощо.

Як бачимо, архетип Героя в руках українських можновладців – це радше «пророк», «месія», «трибун». Загалом це певний символічний феномен, певний взірць, якого зазвичай не існує в реальному житті. Тим не менш, політики створюють міфи про лідера-героя, а громадяни залюбки сприймають цю казку, бо їм хочеться вірити у світле майбутнє.

Отже, архетипи влади структурно відтворюють героїчні зразки колективного не-свідомого, при цьому архетип Героя символічно відтворює український досвід зміни політичної влади. Власне українська політична культура і досі утверджується за рахунок так званих героїчних епосів. І дарма, що сучасні «герої» вже не наділені магічною силою Прометея чи Геракла (як у К. Юнга), а здебільшого використовують силу грошей, підкупу, психологічного тиску тощо.

Як правило, шлях до влади є тернистим. Щоб легше подолати «тернові зарослі» політики створюють свої героїчні легенди. Свого часу Дж. Кемпбелл проаналізував типовий шлях Героя, використовуючи поняття мономіфу [7]. Герой змушений щоразу повертати до себе увагу. Для цього завжди під рукою у нього набір певних символів і ритуалів, що демонструють його велич і тріумфальний поступ задля спасіння людства. Зазвичай символіку подорожі Героя спрямовано на створення так званого національного міфу, який буде покладено в основу програми дій (у разі перемоги на президентських чи парламентських виборах). Істотним стає ритуальне доповнення подорожі, а саме героїчний обряд переходу з існуючої політичної реальності у новостворену символічну реальність новим героєм (читай – новим президентом, новим парламентом, новим урядом).

Слід підкреслити, що вищезгаданий Дж. Кемпбелл детально описав алгоритм становлення та діяльності Героя (вихід, ініціація, повернення). За допомогою цього алгоритму можна простежити і зрозуміти, якою була мотивація того чи іншого політика, а також (що найважливіше) спрогнозувати його подальшу поведінку. Аналі-

зуючи, наприклад, «героїчну поведінку» Президента України В. Януковича, одразу відтворюється в пам'яті зміст «Тисячолікого Героя». На «виході» – «поклик до мандрівок та пригод», подолання перших перешкод. Пригадуємо, що життєвий шлях В. Януковича розпочинався з неприємних пригод і тюремного досвіду. Його «ініціація» як «шлях випробувань» аж до «винагороди наприкінці шляху» – це дорога до президентства. Згідно з Дж. Кемпбеллом, останній етап героїчного шляху – повернення, де одним з епізодів стає «чарівна втеча». Втеча Януковича була не такою чарівною, і взагалі не такою, як описав її автор «Тисячолікого Героя».

Разом з тим, симптоми «геройства» В. Януковича не є досить унікальними. Вони давно описані відомими дослідниками архетипів та міфів. Зокрема, той самий Дж. Кемпбелл, описуючи повернення Героя, наголошує на ймовірності його відмови від виконання своїх обов'язків. Свідомо відходячи від змісту, закладеного Кемпбеллом, наводжу ще одну його цитату, начебто списану з останніх днів президентства В. Януковича: «якщо трофей був здобутий всупереч волі стражників скарбів, або ж бажанню героя повернутися у світ протистоять боги чи демони, тоді остання стадія міфологічного кола перетворюється на живу, здебільшого комічну погоню. Втеча обростає подробицями – всілякими чудесами магічних перепон та вивертів» [7, с. 122]. Якби не знати, що «Тисячолікий герой» був написаний у 1949 році, то може склалася враження, що Дж. Кемпбелл був особисто знайомий з В. Януковичем, бо так яскраво і влучно описав його втечу з України...

Власне на прикладі політичної діяльності В. Януковича спостерігаємо дію створеного архетипу Самості. К. Юнг вважав справжньою психічною катастрофою випадки, коли Его асимілюється Самістю. Більш того, «якщо Его на певний час потрапляє під контроль несвідомих факторів, його адаптація порушується, і відкривається шлях для різних випадковостей» [8, с. 15]. Гіпертрофована Самість починає шукати вихід через квазісвідомі вчинки політичного діяча. Герой перетворюється на Антигероя, тобто архетип Тіні або Трікстера, злого двійника Героя (за класифікацією архетипів К. Юнга). Втім, поодинокі перетворення не є уособленням суспільного зла, зважаючи на дуальний характер світу в цілому й архетипів зокрема. Зрештою, політичний світ є найяскравішим прикладом співіснування суперечливих начал, як-то влада і опозиція, демократи і консерватори, друзі й вороги тощо.

Загалом проблема полягає не в тому, що політики використовують різні архетипи для створення свого іміджу, а в тому, що використовують їх з маніпулятивною метою. Одягнувши ту чи іншу «персональну» маску, політик видозмінює свій суспільний портрет відповідно до суспільних вимог. За К. Юнгом, «персона» повинна справляти враження на інших або приховувати від інших справжню сутність особистості. Однак якщо цей архетип (персона) абсолютизується, то людина (в нашому випадку – політик) зосереджується зазвичай лише на одній ролі (влада) і відчужується від суспільства, створюючи свій власний символічний світ політики.

За таких обставин йдеться вже не про владу, а лише про архетипи влади, а точніше про архетипний брендинг [9]. Власне архетипи використовуються як універсальні матриці для конструювання політичної реальності та сприйняття політичного товару. У результаті політична комунікація теж набуває ознак символічності, громадяни спілкуються вже не з політиками, а з політичними брендами. Зрозуміло, що в такій ситуації найефективнішим стає використання архетипу Героя. Натомість сутність влади теж спотворюється, її символічність невблаганно наближується до симулякрності.

Висновки та подальші напрями наукових досліджень. Підсумовуючи викладене, варто підкреслити нагальну потребу формування в Україні справжньої влади та демократії. Криваві події в східних та південних областях є найпереконливішим свідченням того, що час симулякрів минув, що необхідно діяти швидко й рішуче. Зрозуміло, що не вдасться за короткий термін створити дієву владу та сформувати демократичне суспільство. Однак важливо розпочати процес демократичних перетво-

рень, не зупиняючись на формальних засадах, а йдучи далі, втілюючи задекларовані демократичні цінності в життя. Це потрібно самій Україні, а ще більше тим, у кого залишилися певні сумніви щодо цілісності та незалежності української держави. Зрештою, щоб кожен громадянин України зміг сказати, як колись далекоглядно зазначив у своїй передвиборчій програмі Л. Кучма: «Ми вистояли. Україна відбулася. Відтепер – назавжди».

Список літератури:

1. Бешлер Ж. Демократия. Аналитический очерк / Ж. Бешлер ; пер. с франц. – М. : Наука, 1994. – 358 с.
2. Пшеворський А. Переходи до демократії / А. Пшеворський // Політологія : хрестоматія. – К., 2004. – С. 385–406.
3. Democracy Index 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://pages.eiu.com/rs/eiu2/images/Democracy-Index-2012.pdf>.
4. Меркотан К. Сучасна демократія: «зміна архетипів» чи переосмислення сутності? / К. Меркотан // Публічне управління: теорія та практика : збірник наукових праць Асоціації докторів наук з державного управління : Спеціальний випуск. – Х. : Вид-во «ДокНаукаДержУпр», 2012. – С. 117–123.
5. Nations in transit 2013: Authoritarian Aggression and the Pressures of Austerity [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.freedomhouse.org/report/nations-transit-2013/nations-transit-2013-authoritarian-aggression-and-pressures-austerity>.
6. Freedom in The World 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://freedomhouse.org/sites/default/files/Freedom%20in%20the%20World%202014%20Booklet.pdf>.
7. Кэмпбелл Дж. Тысячеликий Герой / Дж. Кэмпбелл ; пер. с англ. А. Хомик. – М. : Ваклер, 1997. – 230 с.
8. Юнг К.Г. ЭОН: Исследования о символике самости / К.Г. Юнг. – М. : Академический проект, 2009. – 340 с.
9. Марк М. Герой и бунтарь. Создание бренда с помощью архетипов / М. Марк, К. Пирсон ; пер. с англ. под ред. В. Домнина, А. Сухенко. – СПб : Питер, 2005. – 336 с.